

Ideologizace výuky němčiny za protektorátu

Václav Velčovský

Abstrakt

V období Protektorátu Čechy a Morava gradovaly česko-německé vztahy. Specifické „nesoužití“ bylo extrapolováno nacistickou ideologií. Postoje k jazyku/jazykům a povinná akvizice němčiny hrály v tomto procesu klíčovou roli. Cílem tohoto příspěvku je analyzovat především neformální akvizici němčiny jako druhého jazyka, postoje obyvatel k tomuto kódu a vliv politiky na ně.

Klíčová slova: česko-německé vztahy, Protektorát Čechy a Morava, akvizice němčiny, neformální vzdělávání.

Ideology of teaching German during Protectorate of Bohemia and Moravia

During Protectorate of Bohemia and Moravia, the Czech-German relations escalated. Specific non-coexistence was extrapolated by Nazi ideology. The attitudes towards language(s) and obligatory German language acquisition played a crucial role in this process. The aim of this paper is to analyze informal acquisition of German as a second language, attitudes of people towards this code and politics' influence on them.

Key words: Czech-German relations, Protectorate of Bohemia and Moravia, German language acquisition, informal education.

Úvod a metodologie

V období protektorátu Čechy a Morava gradovaly česko-německé vztahy. Specifické „nesoužití“ (Velčovský, 2014), které se vytvářelo od tzv. národního obrození, bylo extrapolováno politickou situací a nacistickou ideologií. Skrytým, veřejně a oficiálně neverbalizovaným cílem jazykové politiky protektorátu byla germanizace středoevropského prostoru a jeho maximální ekonomické vytěžení. Češi se v reakci na změněnou politickou situaci snažili ukotvit ve své historii, folkloru, literatuře i v českém jazyku. Nejednalo se však o politický program, ale o jeho náhražku umožňující zachování svébytných hodnot. Ve spojitosti s herderovsko-fichtovskou filozofií bylo zachování čistoty jazyka chápáno jako podmínka i důkaz zachování národa.

Cílem tohoto příspěvku je analyzovat výuku němčiny za protektorátu, především volnočasovou a neformální, a vnímání německého jazyka majoritní společností. Budou demonstrovány na konkrétních příkladech snahy o tzv. extralingvistickou změnu jazykové situace, jazyková politika totalitního režimu i ideologizace jazykové výuky úzce propojené s politickým kontextem.

Metodologicky bude příspěvek zaměřen na historickou analýzu textových pramenů, a to v kontrastu jednak analýzy tisku, jednak archivních historických pramenů. Pro první bude využito především deníků *České slovo*, *Národní politika* a *Lidové noviny*, pro druhé pak zejména Fond Úřadu říšského protektora Národního archivu v Praze. Díky kontrastivnímu pojetí budeme schopni podchytit rozdíl oficiálních, veřejných a masových komunikátů a reálné (či státem problematicky pociťované) situace. Na textovou heuristiku budeme aplikovat jak metody historiografické (především dějin každodennosti, resp. dějin mentalit), tak metody historické sociolingvistiky (především teorie jazykové politiky).

1 Jazyková situace za protektorátu

Jazyk (český i německý) byl součástí vnitřního i vnějšího života obyvatel, formálních i neformálních situací, komunikace i myšlení. Význam těchto kódů se rozšířil o symbolický, hodnotový a postojový prvek. Slovy bohemisty a germanisty Pavla Eisnera se jazyk stal *chrámem a tvrzí* (Eisner, 1946): již od tzv. národního obrození suploval Čechům náboženství a často také politický program a v každém politicky složitém období mluvčí jeho hodnotu akcentovali. Jednak byla jazykovědci, žurnalisty i umělci zdůrazňována jeho autentičnost, výjimečnost, starobylost atd. a jednak ideovou a formativní funkci obsahovalo už jeho samotné užívání. Jazyk jako kód nebyl pouze prostředkem komunikace, ale zároveň nositelem významných metasdělení: jím se mluvčí přihlásil k národnosti, ke státním, politickým a kulturním ideám, jím prezentoval svou identitu a vytvářel svůj sebeobraz, ať už z jakýchkoliv důvodů a s jakýmkoliv dalšími záměry a cíli.

Postoj k vlastnímu jazyku se samozřejmě opozitně odrazil ve vztahu k němčině. Nutné osvojení němčiny jako cizího jazyka bylo schematicky chápáno jako nástroj germanizace. Docházelo k logickému zjednodušování a kladení rovnítka mezi kód (němčina), obyvatele určité národnosti či státní příslušnosti (Němec) a jeho politické příslušnosti (nacisty). Demonstrace odporu vůči okupaci se tak děla vůči jakékoliv složce této rovnice.

Nová politická situace volala po rozvoji jazykových kompetencí obyvatel. Znalost němčiny nebyla mezi lidmi natolik rozšířená, aby mohlo dojít k rychlé a plné germanizaci středoevropského prostoru, resp. dle oficiální argumentace k začlenění protektorátu do říše. Zahraničněpolitická orientace první republiky byla totiž nasměrována na Francii, a proto byla právě akvizice francouzštiny preferována před němčinou. Přestože byla němčina jazykem nejpočetnější jazykové menšiny Československa, stát k jejímu vnímání přistupoval z historiografické perspektivy národního zadostiučinění a svou pasivitou nevytvořil vhodné podmínky pro školskou i společenskou vzájemnou provázanost výuky i koexistence kódů v jednom státě (srov. např. Rádl, 1928/1993, Němec, 2007a, Velčovský 2014a).

Jak uvedl předseda Německé akademie v Mnichově Ludwig Siebert, *jazyk anglický a jazyk francouzský musí býti odkázány do mezí, které jim přísluší* (Národní politika, 1941, 22. 1.). Němčina se jednotlivými legislativními kroky stala jazykem nutným pro chod úřadů, pro kariérní postup úředníků i pro společenskou asimilaci, pakliže se pro ni jedinec z jakýchkoliv důvodů rozhodl.

Obyvatelstvo protektorátu nebylo svými jazykovými kompetencemi připraveno na novou politiku říše. Od roku 1939 se proto množily jazykové kurzy, byly vydávány jazykové příručky a nacionalisté burcovali za nutné osvojení tohoto jazyka. K. H. Frank hřimal: *v nové Evropě za německého vedení žádný malý národ od nynějška už nikdy nemůže přehlížet německé kulturní hodnoty, německé knihy, zejména však německý jazyk* (Lidové noviny, 1941, 6. 11.). Obdobně argumentoval i člen výboru Národního souroučenství Václav Růžička:

Jako Čech ctím českou řeč, řeč své matky, ale po pravdě přiznávám, že se nemůže řadit mezi řeči mezinárodní. Proto ukládá mi můj mateřský jazyk jiné povinnosti, které nemusí mít příslušník jazyka mezinárodního, světového, tudíž i příslušník národa německého. Necítím v tom pokoření, neboť je nutno činit rozdíl: Skromnost nevylučuje národní sebevědomí. U nás je dvojzjazyčnost přirozeným požadavkem, neboť nechceme zůstat jazykově izolováni (Lidové noviny, 1941, 20. 12.).

1.1 Akvizice němčiny a její ideologizace

Oficiálními autoritami bylo zdůrazňováno, že akvizice němčiny se neděje na úkor češtiny a že češtinu neohrožuje. Vyzdvihování a opakovaná verbalizace tohoto faktu však

nasvědčuje tomu, že tato teze nebyla obyvatelstvem automaticky přijímána, anebo že si oficiální místa byla vědoma možného nepřijetí a subjektivních, antipatických postojů k němčině.

Počátek války znamenal žeň pro vydavatele, překladatele a autory jazykových učebnic a příruček. Nakladatelství Orbis vydalo celou řadu praktických kapesních slovníků dělených podle profesí: němčina pro čalouníky, hotelové zaměstnance, hudebníky, knihkupce, pekaře, pojišťovány, pokrývače, svářeče, úředníky, zemědělce, železničáře atd. Celkem jich v této řadě vyšlo přes sto. Stejně nakladatelství připravilo edici podrobných jazykových učebnic Brána jazyků. Němčinu pro Čechy napsal proslulý germanista a lexikograf Hugo Siebenschein (1940). Tuto situaci reflektovala například *Národní politika*:

Široké vrstvy českého lidu snaží se dnes s chvályhodnou energií naučiti se německy, což pokládají za hospodářskou nutnost současné doby. Ve výkladních skříních knihkupeckých vidíte stále nové učebnice a pomůcky od drobné brožurky běžných frází pro denní potřebu až po obšírnou mluvnici pro střední školy a německé kursy soukromých jazykových učilištích jsou přeplněny. Zatímco dříve českého člověka jen zřídka kdy napadlo, je-li vůbec nutno učit se německy, táže se dnes kdekdo, jak se němčině naučím nejsnadněji a nejrychleji? (Národní politika, 1940, 16. 10.)

Nicméně při výuce němčiny se nejednalo pouze o akvizici jazykového kódu, ale zároveň byla využita formativní stránka výuky pro nacistickou indoktrinaci. Vlajka hřimala: *Čech dosud žil v prostředí, kde se jinak myslelo, jinak mluvilo a jinak jednalo. Němec naproti tomu je zvyklý stejně mysliti, mluvit i jednati a naší povinností je ve styku s Němci této základní zásady se držeti a korektní styk s Němci si vybudovati a také jej pěstovati (Vlajka, 1939, 28. 10.)*. Touto funkcí nepopírala ani oficiální žurnalistika: *Bude brán zřetel na fraseologii a nebude zapomenuto ani ideologického podkladu tak, aby se posluchač v hrubých rysech mohl seznámit s hlavními problémy dnešní doby. [...] ovládnutí německé řeči slovem i písmem přináší netoliko zisk hmotný, nýbrž i morální (Národní politika, 1940, 16. 10.)*.

Ideologizace jazyka a jeho akvizice bylo dosaženo na vícero rovinách: na obecně tím, že byla zdůrazňována role a význam němčiny pro říši a pro novou Evropu, na rovině kurikul články tematizujícími nacistické realie, na jejichž základě edukace probíhala, a na rovině metajazykové bezpodmínečně nutnou distinkcí od němčiny výmarské, dle tehdejšího slovníku němčiny *židovské*:

Jazyku se naučíme správně jen tehdy, naučíme-li se v něm také myslet. Stejná zásada platí zvýšenou měrou v dnešní době i o němčině. Právě tak, jak kromě kruhů filologických – dnes snadno nikdo již nebude klásti valné ceny na to, aby se například naučil ruštině carského Ruska z roku 1914, přichází pro českého člověka dnes v úvahu jen němčina nacionálně socialistického Německa z roku 1940. Jazyk byl za všech dob od-

leskem duchovního života a kulturního pokroku národa a každý větší převrat vtiskl mu znaky své doby, nejen pokud jde o slovní podklad, ale také o způsob slovního vyjádření. Němčina liberalistické doby, zamořené židovskými vlivy, plná prázdných a nic nevyjadřujících zdvořilostních frází jako rukulíbám, nejhlubší poklona a nejuctivější služebník dávno již zanikla. Jazyk dnešního Německa je tvrdší a přímější, zato ale upřímnější. Český člověk, který dnes chce vniknouti do tajů německého jazyka, stojí před úkolem vniknouti zároveň do světa jemu zcela neznámého, o jehož zrození ve své dvacetileté duchovní uzavřenosti neměl tušení (Národní politika, 1940, 16. 10.).

Akvizice němčiny jako kódu měla být tedy pouze počátkem, základnou pro osvojení si německého myšlení, chování a jednání, tedy se změnou psychologických i behaviorálních vzorců, které tehdejší autority (politické i žurnalistické), označovaly za odlišné od německých. Na straně jedné vznikaly snahy o co nejrychlejší osvojení němčiny, a tedy o co nejbryskněší zapojení se do oficiálního života říše, na druhé straně byla tato ryze formalistní stránka kritizována: [Učíci se] *Nestojí před úkolem rychlého probíčování němčiny v nějakých dvaceti lekcích, nýbrž před problémem daleko hlubším: zahloubati se do ducha nového Německa a správně jej pochopiti. To je jediné zdárné a rozhodné krok k tomu, k čemuž i v českomoravském prostoru nezbytně musí dojíti, k říšskému myšlení (Národní politika, 1940, 16. 10.).*

Už v roce 1941 byly údajně vidět výsledky změn jazykových kompetencí: *Lidé, kteří se studiu věnují poctivě a úsilím, i když nevynikají obzvláštním nadáním, mají docela slušné úspěchy. Přesvědčujeme se o tom např. na pražských tramvajích. Ještě před nedávnem neuměla většina průvodčích na pražských tramvajích bez nesnáží vyslovit ani prostá slovíčka jako Fahrkarte nebo Einsteigen. Jazyk se jim při tom lámal. Dnes, kdy mají za sebou delší kurs, a tedy nejtěžší začátky, pozorujeme, že se už dobře dorozumívají s německými pasažéry (České slovo, 1941, 27. 9.).* Skutečnost však byla daleko složitější, než jak ji prezentoval oficiální tisk pod vlivem cenzury a silně formativního přístupu. Někteří průvodčí demonstrativně němčinu odmítali užívat nebo dvojjazyčná nařízení realizovali pouze formálně či naopak přehnaně doslovně.¹

1.2 Volnočasové vzdělávání

Říše svými aktivitami podporovala rozšiřování německého jazyka a jeho výuky. Vedlo aktivní jazykovou politiku ve smyslu propagace a nabídky jazykových kurzů, a to včetně velkorysé finanční podpory. Hlavní vzdělávací a propagační institucí se stala Německá akademie v Mnichově, založena roku 1925 a zrušena roku 1945. Na její činnost následně navázal (byť s jiným ideovým měřítkem) Goethe Institut (blíže srov. Kathe, 2005, Harvolk, 1990, Luther, 2004, Michels, 2004, 2005). Jejím hlavním cílem byl kul-

¹ NA, ÚŘP-ST 1799, ka 123, sg. 109-7/66, 117nn.

turněpolitický výzkum, rozšiřování německé kultury a podpora němčiny v zahraničí. Po roce 1933 byla tato instituce plně nacifikována a dále využívána pro propagandistické účely.² Její rozpočet mezi lety 1939 a 1944 narostl z 0,5 na 9 milionů říšských marek, čímž překonal renomovanou Pruskou akademii věd osmnáctkrát a Bavorskou akademii věd čtyřicetkrát. V době největšího rozmachu spolupracovalo s Německou akademií na 1.000 zaměstnanců, akademie vytvořila 105 lektorátů a 250 jazykových škol v obsazených, vazalských i neutrálních státech. Její jazykové programy navštěvovalo celkem na 64.000 posluchačů (Kathe 2005: 73, 82). V Praze byla v roce 1941 založena Společnost přátel Německé akademie v Praze (Gesellschaft der Freunde der Deutschen Akademie in Prag) a byla zde zřízena místa lektorů. Z říše byly přitom nabízeny nejen kurzy jazykové, ale především pro zaměstnance veřejné správy také ideologické a politické, vedené významnými osobnostmi.³

Výuku širokých vrstev veřejných zaměstnanců organizovala Národní odborová ústředna zaměstnanecká. Během podzimu a zimy 1940 zorganizovala kurzy pro dělníky a soukromé zaměstnance ve všech soudních okresech protektorátu. Jako lektori těchto kurzů působili učitelé němčiny obecných, měšťanských i středních škol. Vzhledem k náročné logistice byly skupiny rozčleněny na tři úrovně: začátečníci, pokročilí a konverzace. Na venkově a ve vzdálených místech probíhaly 3–4hodinové lekce každou neděli, v okresních městech dvakrát týdně po dvou hodinách od 19 do 21 hodin (*České slovo*, 1940, 7. 9., 12. 9., 1. 10.).

Významnou roli při organizaci kurzů sehrálo z české strany Národní souručenství, Český svaz pro spolupráci s Němci (ten nabízel rovněž výuku češtiny pro německé, resp. říšské úředníky),⁴ Jednota soukromých zaměstnanců obchodu, živností a dopravy, Dělnická akademie, Ústřední škola dělnická či České zemské ústředí obcí, měst a okresů. Ústřední školy dělnické (založené v roce 1898) tvořilo na 66 členských korporací protektorátu (besedy, jednoty, sdružení, spolky apod.), měly 8.000 členů, 38 knihoven, 21.000 svazků knih a jen v Praze v jejich kurzech vyučovalo přes 100 profesorů a učitelů. Témata Ústřední školy dělnické pokrývala široké spektrum vzdělávání: hospodářské

² Ludwig Siebert, v letech 1939–1942 její prezident, formuloval úlohu Německé akademie následovně: Es ist für uns Deutsche ein erhebendes Bewußtsein, daß wir in dem uns aufgezwungenen Kampfe nicht nur mit den Waffen, sondern auch mit den geistigen Kräften unvergleichlich unseren Gegnern gegenüberreten, daß nicht nur Festungen fallen, Stellungen überrannt werden, die aus Zement und Eisen errichtet wurden, sondern auch geistige Mauern niedergerissen werden, weil sie längst morsch und überlebt sind (Siebert, 1941: 8).

³ *České slovo*, 1940, 20. 6., *Národní politika*, 1941, 22. 1. Např. Eberhard Wolfgramm (absolvent pražské německé slavistiky a poválečný profesor slavistiky na univerzitě v Lipsku) s cyklem přednášek Němci a Češi v dějinách (NA, ÚŘP-ST 1799, ka 10, sg. 109-2/79, 49). K jeho vzpomínkám na Prahu, Sudety, tzv. Ostforschung i k jeho „povinné sebekritice“ srov. Wolfgramm, 1959. Významnou přednáškovou činnost vykazoval také rektor pražské německé univerzity Wilhelm Saure (NA, ÚŘP-ST 1799, ka 58, sg. 109-4/1057, 87).

⁴ NA, ÚŘP-ST 1799, ka 10, sg. 109-2/83, 8. Kurzy češtiny pro německé veřejné zaměstnance však byly většinou potenciálními účastníky odmítány s tím, že má být povinností Čechů učit se německy, nikoliv naopak (NA, ÚŘP-ST 1799, ka 47, sg. 109-4/771, 1). Pro příslušníky policie byly dokonce zakázány (MZA, RPB B251, ka 4, sg. 78, 20).

učiliště, oddělení pro ženy, technické učiliště, učiliště němčiny (celkem 76 kurzů), učiliště ostatních jazyků (celkem 6 kurzů), umělecké a osvětové učiliště, večerní střední škola a večerní měšťanka (*České slovo*, 1941, 22. 1.).

Mezi největší pražské soukromé subjekty, které nabízely výuku němčiny, patřil Ústav moderních řečí. V roce 1940 měl přes 7.000 posluchačů, téměř 400 odpoledních a večerních kursů a 53 tříd dopolední jazykové školy. Výuku zajišťovala stovka učitelů a lektorů (*České slovo*, 1940, 1. 9.).

Půlroční kurz po třech hodinách týdně se u soukromého poskytovatele pohyboval zhruba okolo 75 korun. Pro srovnání s běžnými cenami stálo měsíční spolubydlení v jednom pokoji zhruba 180 korun, pronájem samostatného pokoje měsíčně 280 korun, rádio 900 korun, gramofon 200 korun, gramofonová deska 3 koruny a jeden výtisk novin 60 haléřů.⁵ Z referenčního rámce tedy vyplývá, že kurzy měly cenu výhodnou a poměrně dostupnou.

Speciálního jazykového vzdělávání se dostalo rovněž učitelům. Ty vzdělávali jejich kolegové, resp. aprobovaní němčináři ze středních škol. Tyto povinné kurzy pořádaly jednotlivé školy za finanční podpory protektorátního ministerstva školství. Vyučující získal za 45minutovou lekci odměnu ve výši 25 korun a účastníkům náležela náhrada cestovného (*České slovo*, 1941, 13. 8.).

Pozornost byla věnována také těm zaměstnancům, kteří byli strategičtí pro ekonomické a logistické začlenění protektorátu do říše. 80 % zaměstnanců Česko-moravských drah (tj. 84.000) se v roce 1940 učilo německy (*České slovo*, 1940, 23. 11.). Jednota zaměstnanců veřejné dopravy vydala dokonce zvláštní učebnici německého jazyka pro železničáře, kterou napsal středoškolský profesor Josef Doležal a odborníci z železniční branže. Lektory v kurzech pro zaměstnance železnic byli jako v jiných oborech sami němčiny znalí zaměstnanci, středoškolští učitelé či dobrovolníci.

Vnímání nutnosti akvizice němčiny šlo dokonce tak daleko, že v roce 1943 navštěvovalo jistou formu jejího vyučování údajně až 70 % česky mluvících obyvatel Prahy (*Národní politika*, 1943, 8. 1.). Jednak byla hodinová dotace němčiny zavedena, resp. zvýšena ve všech třídách škol všech typů, byly zřízeny jednoleté jazykové školy a dělnické školy (volnočasové vzdělávání), v Praze se ročně pořádalo několik stovek různých kurzů němčiny pro zaměstnance veřejného a soukromého sektoru i pro živnostníky atp. Jazyková výuka často probíhala nejen ve volném čase zaměstnanců, ale také během jejich pracovní doby na úřadech, ve firmách a v podnicích. Jejich úspěchy však byly sporné (byly často povinnou součástí, jejich nesložením hrozilo propuštění ze služebního nebo pracovního poměru, bylo nutnou podmínkou pro kariérní postup atp. a ignorování této povinnosti se stalo častým individuálním aktem odporu proti režimu).

⁵ Ceny typizovaně převzaty z inzertních a reklamních příloh Českého slova, 1940, podzim.

1.3 Nová média

Do edukační činnosti se zapojil také rozhlas. V roce 1939 nabízel dvakrát týdně dvacetiminutové lekce podle učebnice Jokla – Doležala *Němčina všem*, které se dostalo šesti vydání a přes 20.000 prodaných výtisků (*České slovo*, 1940, 12. 9.).

Od roku 1940 vycházel každých 14 dnů časopis *Němčina*, od roku 1943 přejmenovaný na *Němčina rozhlasem*, který kromě základních didaktických postupů pro samouky obsahoval rovněž ve spolupráci s rozhlasem připravená poslechová cvičení a diktáty. Rozhlas věnoval jazykové výuce svých posluchačů každé pondělí a každý čtvrtek dvacet minut (18:40–19:00 hodin), později každý všední den deset minut (19:30–19:40 hodin), a to ve stanicích Praha, Brno a Moravská Ostrava (*Němčina*, 1940, 1: 1; *Němčina rozhlasem*, 1943, 1: 1.). Časopis byl na vysoké lingvodidaktické úrovni. Obsahoval cvičení různé obtížnosti a různých edukačních postupů, zaměřoval se nejen na osvojení kódu, ale rovněž na realie.

Príznačný je vývoj časopisu. U jeho vzniku stál Walter Maras, český Němec a vedoucí Deutsche Dienststelle v rozhlasu, které vykonávalo cenzurní činnost. Pod Marasovým vedením byl časopis plně pod vlivem propagandy a dominovala v něm formativní funkce vedoucí k nacistické indoktrinaci. První číslo uvádělo překlady německé hymny a Horst-Wessel-Lied (*Die Fahne hoch*), životopis Adolfa Hitlera a obsahovalo rovněž didaktické pomůcky pro osvojení kurentu. Následná čísla tematizovala dvojazyčnými články různé úrovně obtížnosti nacistické pohlaváry, organizace a skutečnosti z říšského života (většinu těchto článků psal sám Maras). Nejpokročilejším studentům byl např. předložen průřez torpédem, vč. technologické terminologie.

Všem učitelům němčiny v protektorátu bylo doporučeno, aby studentům uložili úkol „účastnit se“ rozhlasového vyučování, a dále v hodinách němčiny s texty a úkoly pracovali.⁶

Časopis byl samozřejmě pod silným dohledem protektorátních i stranických míst. Řešena byla nejen témata z pohledu ideologie, ale také jazyka. NSDAP prověřovala, zda je funkce *Reichsleiter* Alfreda Rosenberga „patřičně“ přeložena jako *říšský vedoucí*.⁷

Od ledna 1943 převzal vedení časopisu Josef Šváb, demokraticky smýšlející zaměstnanec rozhlasu a během květnového povstání člen devítičlenného Předrevolučního národního výboru Československého rozhlasu (Hrdlička, 2003: 175). Díky němu se změnilo celkové didaktické zaměření časopisu. V úvodníku prvního čísla tohoto roku se uvádí: *Dosavadní název „Němčina“ byl rozšířen na „Němčina rozhlasem“. Proč jsme tak učinili? Abychom ještě více zdůraznili spojitost našeho časopisu s vyučováním němčiny pomocí rozhlasu, abychom už názvem vyjádřili, že slučujeme mikrofon a tisk k nejdělnějšímu způsobu vyučování jazykům* (*Němčina rozhlasem*, 1943, 1: 3).

⁶ MZA, RPB B251, ka 51, sg. 576, 549.

⁷ NA, ÚŘP-ST 1799, ka 167, sg. 109-12/244, 1.

Pod Švábovým vedením se časopis zbavil veškeré ideologizace a zaměřil se výhradně na lingvodidaktiku. Časopis obsahoval dvojazyčný sloupcový text s didaktickými poznámkami a vysvětlivkami, slovíčka, gramatickou sekci, cvičení na překlad, text pro pokročilé pouze v němčině s vybranými excerpovanými slovíčky a pro nejpokročilejší kapitolu německé písemnictví či obrazy z německé kultury a historie. Při konstrukci této kapitoly se Šváb zcela vyhnul nacistickým reáliím i celému 20. století. Akcent věnoval osvícenství. Zadní strana obálky obsahovala část *Deutsch für den Alltag* s nejdůležitějšími frázemi různých životních situací. V časopise nenajdeme zmínku ani o válce, ani o národním socialismu. Švábovi se podařilo vytvořit skutečně odborný lingvodidaktický časopis a zbavil akvizici němčiny politických konotací.

Formální regulace

Akvizice jazyka se vymykala snahám po formální regulaci. Od roku 1943 (po prvních masivních vojenských porážkách říše) začala stoupat poptávka po výuce angličtiny a ruštiny a oficiální místa se obávala protiněmecké politizace takového výuky. Aversi vůči němčině dávali nepokrytě najevo například někteří úředníci, kteří odmítali plnit povinné zkoušky z němčiny a ke zkouškám přistupovali zcela pasivně, nepřipraveně a pohrdlivě. Zkoušky opakovalo 40–60 % účastníků.⁸

Důkaz o změnách jazykových preferencí poskytla třeba vyšší pokračovací škola v Moravské Ostravě. Navštěvovalo ji 300 účastníků na kurzech ruštiny, 270 angličtiny a jen 72 němčiny. Podobný poměr ukazovaly i kurzy pořádané Národní odborovou ústřednou zaměstnaneckou.⁹ Angličtina a ruština měly být navštěvovány především českou střední vrstvou a dělníky. Vyšší poptávku dokazoval také fakt, že v pražských knihkupectvích nebyly na konci roku 1943 k dostání žádné rusko-české slovníky. Bezpečnostní služba proto doporučila Frankovi regulovat volnočasovou jazykovou výuku, která doposud nijak omezena nebyla.¹⁰

K. H. Frank přistoupil k prosazení novelizace zákona č. 73/1922 Sb. z. a n., jímž se upravuje vyučování v naukách obchodních, v moderních jazycích, v krasopise, v těsnopise a ve psaní na stroji. Na základě tohoto zákona byla volnočasová jazyková výuka neregulovaná, nevztahovala se na ni pravidla formalizované školské výuky. Frank požádal o stanovisko Bezpečnostní službu, která mu poněkud ironicky sdělila, že doporučuje výuku ruštiny zcela zakázat.¹¹ Frankovo ministerstvo vypracovalo v prosinci 1943 novelizaci zákona v tom smyslu, že pro soukromé vyučování živým jazykům bude nutné úřední povolení. Cíl byl zřejmý: udělit licenci pro výuku výhradně prověřeným poskytovatelům, regulovat počet kurzů i absolventů a zabránit z pohledu nacistické

⁸ NA, NSM 1464, ka 45, sg. 110-4/513, 66 (zpráva Bezpečnostní služby z 2. 12. 1943).

⁹ NA, NSM 1464, ka 45, sg. 110-4/513, 1. Kurzy němčiny pořádané Ústřednou navštěvovalo v roce 1943–1944 1.731 účastníků, angličtiny pak 1.261 osob.

¹⁰ NA, NSM 1464, ka 45, sg. 110-4/513, 66 (zpráva Bezpečnostní služby z 2. 12. 1943).

¹¹ NA, NSM 1464, ka 45, sg. 110-4/513, 37.

správy nežádoucí protistátní ideologizaci při akvizici „nepřátelských“ jazyků.¹² O jednotlivých licencích měl rozhodovat příslušný školní úřad – pro německé žadatele německý, pro ostatní český. Povolení bylo pro další poskytování výuky nutné získat do 1. února 1944, tj. za jeden měsíc (sic!).¹³

Kvůli tomuto legislativnímu řešení a opatřeními souvisejícími s totální válkou došlo k silnému omezení volnočasové jazykové výuky i možnosti širokých vrstev obyvatelstva se jí účastnit. Jazyková akvizice přešla do zcela neformálních – soukromých situací bez zprostředkujících institucí. Politické vnímání kódů všemi stranami však zůstalo zachováno a vývojem války přímo eskalovalo.

Závěr

Nacistická správa měla za cíl dosáhnout extralingvistické změny na českém území. Němčina měla být kódem pro vyšší komunikační funkce, čeština měla být v cílovém stavu pouze „trpěna“ jako lidová řeč. Vzhledem k vývoji válečné situace i inherentním postojům český mluvčího obyvatelstva tyto změny byly odsouzeny k nezdaru. Přesto však ukazují ideový či ideologický potenciál, který akvizice cizího jazyka jako nástroj jazykové politiky může obsahovat.

Výuka němčiny se stala ať už povinně (pro státní a veřejné zaměstnance a pro žáky všech stupňů škol), tak nepovinně či lépe „doporučeně“ pro většinu obyvatelstva protektorátu. Její vnímání se proměňovalo dle motivů jednotlivců: od pragmaticky smýšlejících, kteří se chtěli přizpůsobit novým politickým poměrům či měli minimálně strach se jim nepřizpůsobit, po individuální akty odporu projevující se proti povinné akvizici. Vývoj války tyto akty odporu podporoval a umocňoval. Došlo k silnému schematismu, kdy sám jazyk jako kód se stal předmětem, resp. nosičem viny, nikoliv vlastní komunikáty v tomto kódu sepsané či jejich autoři a mluvčí. Důkazem toho byl ihned po válce vydaný propagandistický spis *Ďábel mluví německy* (Herben 1945) odsuzující samotný kód a ignorující, ba popírající objektivistický pohled na jazyk.

Totalitní režimy obecně využívají jazykovou akvizici k politické indoktrinaci. Nejvíce je to patrné na argumentaci pro masové osvojení daného kódu, volbě příkladových vět při výuce gramatiky, textů při překladech či témat ve slohu a konverzaci. Je úkolem dějin pedagogiky či dějin didaktik (s interdisciplinárním přesahem) tyto teze dále rozpracovat a hledat příčiny a důsledky těchto kroků s cílem zabránit jejich opakování v budoucnosti.

¹² NA, NSM 1464, ka 45, sg. 110-4/513, 42.

¹³ §§ 35a–c zákona č. 73/1922 Sb. z. a n., jímž se upravuje vyučování v naukách obchodních, v moderních jazycích, v krasopise, v těsnopise a ve psaní na stroji.

Literatura

- Branders, D. (2000). *Češi pod německým Protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha: Prostor.
- Černý, T. a kol. (2013). *Pozor, vysíláme! Dvacet osobností českého rozhlasu a televize*. Praha: ÚSTR.
- Červinka, F. (2002). *Česká kultura a okupace*. Praha: Torst.
- Doležal, J. (1996). *Česká kultura za protektorátu. Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archiv.
- Eisner, P. (1946). *Chrást i tvrz. Kniha o češtině*. Praha: Jaroslav Podroužek.
- Gebhart, J. & Kuklík, J. (1996). *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha: Themis.
- Gebhart, J. & Kuklík, J. (2004). *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Harvolk, E. (1990). *Eichenzweig und Hakenkreuz. Die Deutsche Akademie in München (1924–1962) und ihre volkswissenschaftliche Sektion*. München: Münchner Vereinigung für Volkskunde.
- Herben, I. (1945). *Ďábel mluví německy*. Praha: Ivan Herben.
- Hrdlička, F. (2003). Rozhlas v okupaci 1939–1945. In Ješutová, E. a kol.: *Od mikrofonu k posluchačům: z osmi desetiletí českého rozhlasu*. Praha: Český rozhlas, s. 147–182.
- Kathe, S., R. (2005). *Kulturpolitik um jeden Preis. Die Geschichte des Goethe-Instituts 1951 bis 1990*. München: Meidenbauer.
- Kučera, J. (1999). *Minderheiten im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*. München: Oldenbourg.
- Luther, T. (2004). *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Michels, E. (2004). Deutsch als Weltsprache? Franz Thierfelder, the Deutsche Akademie in Munich and the promotion of the German language abroad, 1923–1945. *German History*, 22, 206–228.
- Michels, E. (2005). *Von der Deutschen Akademie zum Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923–1960*. München: Oldenbourg.
- Mohn, V. (2014). *NS-Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren. Konzepte, Praktiken, Reaktionen*. Essen: Klartext.
- Němec, M. (2007a). „Der Faschismus ist das Grab für die sudetendeutsche Schule.“ Antifaschisten an deutschen Mittelschulen in der Tschechoslowakei. In ... *i oni byli proti*. Ústí nad Labem: Muzeum města Ústí nad Labem – albis international, s. 127–138.
- Němec, M. (2007b). Von der Einsprachigkeit zum Bilingualismus? Das Mittelschulwesen und die Sprachenfrage in den böhmischen Ländern der Zwischenkriegszeit. In Nekula, M.; Fleischmann, I. & Greule, A., eds. *Franz Kafka im Sprachnationalen Kontext seiner Zeit. Sprache und nationale Identität in öffentlichen Institutionen der böhmischen Länder*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, s. 245–263.
- Němec, M. (2009). *Erziehung zum Staatsbürger? Deutsche Sekundarschulen in der Tschechoslowakei 1918–1938*. Essen: Klartext.
- Němec, M. (2010). Škola mezi národem a státem. Dějepis na středních školách v meziválečném Československu. In Pánková, M. (ed.): *Dějiny ve škole – škola v dějinách*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského, s. 47–60.
- Pasák, T. (1999). *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha: Práh.
- Pfitzer, J. & Teuner, F. (1944). *Česká mládež a říšská myšlenka*. Praha: Orbis.
- Pražák, A. (1946a). *Náš odboj proti Němcům*. Železný Brod: Jaroslav Jiránek.
- Pražák, A. (1946b). *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnost*. Praha: Sfinx.
- Rádl, E. (1928/1993). *Válka Čechů s Němci*. Praha: Melantrich.
- Siebenschin, H. (1940). *Čech mezi Němci. Německy*. Praha: Orbis.
- Siebert, L. (1941). Mittelpunkt deutscher Geistespflege. *Volk und Welt*, April, s. 8–11.

- Sobota, E. (1946a). *Co to byl Protektorát*. Praha: Kvasnička – Hampl.
- Sobota, E. (1946b). *Glossy*. Praha: Jan Laichter.
- Šmejkalová, M. (2010). *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin. Český jazyk a jeho vyučování na středních školách 1918–1989*. Praha: Karolinum.
- Velčovský, V. (2014a). *Nesoužití. Česko-německá jazyková politika 18.–20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Velčovský, V. (2014b). Sprache als Fetisch: soziolinguistische Aspekte des tschechisch-deutschen „Auseinanderlebens“. [on-line] Dostupné z: https://www.academia.edu/18519559/Sprache_als_Fetisch_soziolinguistische_Aspekte_des_tschechisch-deutschen_Auseinanderlebens_
- Wolfram, E. (1959). Kämpft für den Frieden, arbeitet für die Zukunft des deutschen Volkes! – Abrechnung mit der Vergangenheit, von einem ehemaligen „Ostforscher“. *Deutsche Außenpolitik*, 4, Heft 9, s. 991–1000.

Použité archivní prameny:

Moravský zemský archiv v Brně (MZA)

- Říšský protektor v Čechách a na Moravě, služebna pro zemi Moravu, Brno (RPB, B251)

Národní archiv Praha (NA)

- České zemské ústředí obcí, měst a okresů 1933–1949 (ČÚO, 808)
- Fotodokumentace 1897–1975 (FD, 785)
- Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu (NSM, 1464)
- Státní tajemník Úřadu říšského protektora (ÚŘP-ST, 1799)
- Úřad říšského protektora (RP, 1005, 1005/0/8, 1005/2)
- Zemské četnické velitelství Praha 1851–1945 (ZČV, 1084)
- Zemský úřad Praha – oddělení církevní, nadační, školské 1911–1949 (ZÚP, 753/8)
- Župní vedení studentstva v Praze 1939–1945 (ŽVS, 659)

Excerpovaná periodika:

Arijský boj, A–Zet, České slovo, Der Neue Tag, Lidové noviny, Národní politika, Naše doba, Němčina, Němčina rozhlasem, Pestrý týden, Přítomnost, Venkov, Vlajka

Kontakt

PhDr. Václav Velčovský

Katedra českého jazyka

Pedagogická fakulta, Univerzita Karlova v Praze

Rettigové 4, 116 39 Praha 1

E-mail: vaclav.velcovsky@pedf.cuni.cz